

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1

Daxil olma: 24.01.2019

Qəbul olma: 27.02.2019

Səhifə: 163-167

ISSN: 2663-4414

UOT: 821(=512.1)

Samirə Əliyeva*

FƏXRƏDDİN YAQUB MƏHƏMMƏD İBN FƏXRİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Fəxri, “Xosrov və Şirin”, Barbara Flemminq, tərcümə, tərcüməçi

Key words: Nizami Ganjavi, Fakhri, “Khosrov and Shirin”, Barbara Flemmig, translation, translator

Ключевые слова: Низами Гянджави, Фахри, «Хосров и Ширин», Барбара Флеминг, перевод, переводчик

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması Şərqi xalqları ədəbiyyatlarında geniş yayılaraq məhəbbət mövzusunda bir çox maraqlı əsərlərin yaranması üçün əsas zəmin təşkil etmişdir.

İlk dəfə böyük İran şairi Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”sində əksini tapan bu mövzu Nizami Gəncəvi poemasından sonra daha da məşhurlaşaraq türk məsnəvi şeirinin də sevimli mövzularından birinə çevrilmişdir. Türkcə “Xəmsə” yaradan, Nizami mövzularına müraciət edən türk sənətkarları şairin poemalarından çox təsirlənmiş, dahi şairin poemasındakı fəsilləri və ayrı-ayrı beytləri türk dilinə çevirərək əsərlərinə daxil etmişlər.

“Xosrov və Şirin” poeması Xarəzmi Qütb, Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxri, Şeyxi kimi şairlər tərəfindən tam şəkildə türk dilinə tərcümə edilərək orta əsrlər türk tərcümə ədəbiyyatının yaranma və inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

Məlum olduğu kimi, Nizaminin bu əsərinin Qızıl Orda hökmdarı Tini-Bekə ithaf olunmuş 1341-ci il tarixli ilk tərcüməsi Qızıl Orda şairi Xarəzmi Qütbə aiddir.

Poema XV əsrdə görkəmli türk şairi Yusif Sinan Şeyxi tərəfindən də türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Şeyxinin II Muradın sifarişi ilə qələmə aldığı bu tərcümə XX əsrin son rübünədək Qütbdən sonra ikinci tərcümə hesab olunurdu. Şeyxi də Nizami poemasını bəzi əlavə və ixtisarlarla çevirmişdir. Orta əsr tərcümə sənətinin prinsiplərindən irəli gələn xüsusiyyətlərə əsasən, Şeyxi bir çox məsələləri Nizamiyə görə daha geniş və ətraflı şəkildə tərtib etmişdir.

Ancaq XIV əsr şairi Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxrinin Aydınöglular sülaləsindən olan İsa bəyin sifarişi ilə qələmə aldığı tərcümə elm aləminə məlum olandan sonra vəziyyət dəyişdi. Tanınmış alman şərqşünası Barbara Flemminq 1960-cı ildə Fəxrinin “Xosrov və Şirin” nüsxəsini “Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz”də professor Karl Süsseheimin (1878-1947) kitabları arasında tapıb ilk öncə qiymətli tapıntıya dair elmi məqalə yazmış [1, s.45], daha sonra əsər üzərində yenidən işləyərək onu latın dilində transliterasiya etmiş, 1974-cü ildə Fəxrinin əl yazısı ilə birlikdə elm aləminə təqdim etmişdir.

Azərbaycanlı alimlərdən Q.Əliyev [2, s.223-225], N.Araslı [3, s.237-250], [4, s.3-44] Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxri haqqında ilk məlumatları vermişlər. Sonradan Nizami Gəncəvi tərcümələrindən bəhs edərək akademik M.Nağısoylu [5, s.31-37] ilk tədqiqatlara istinad edərək bu tərcümə haqqında danışıq etmişdir.

Naşirin qeydlərindən aydın olur ki, XIV əsrdə Aydınöglular sülaləsindən olan İsa bəyin sarayında yaşamış Fəxri ləqəbli Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd nəfis kitab şəklində Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisini 12 mart 1367-ci ildə türk dilinə çevirərək Aydınöglu İsa bəyə təqdim et-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: xedicealizade@mail.ru

mişdir [1, s.50]. Əsər 168 vərəq və 4683 beytdən ibarətdir. Hərəkəli mətnədə sətir sayı 15-dir. Sətirlər sütunlara bölünmüşdür. Əsərin yeganə nüsxəsi Almaniyada Marburg Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

Flemming kitabın ön sözündə əsərin tərcümə səbəbini belə izah edir: “Aydınogullar sülaləsindən olan İsa bəy sarayında təşkil etdiyi ədəbi məclislərdən birində Fəxriddən Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasını oxumasını xahiş edir. Əsəri dinlədikdən sonra məclisdəkilər onu çox bəyənir və xalqa daha aydın çatdırmaq üçün şahdan Nizami poemasını türk dilinə tərcümə etdirməsini xahiş edirlər. Sultan bu işi Fəxriyə tapşırır”.

*Çu haddən keçdi bu begler niyazi,
Hüdavend-i cihan sultanü gazi.
Buyurdi ben kemine çakerine,
Eşigindeki qullar kihterine.
Ki öldiyse Nizami ana can ol,
Anun şirin sözune tercüman ol.
Acemden hasil etdi ol senalar,
Nola ger Türk eren qıla dualar [2, s.262].*

Fəxri əvvəl razı olmur, böyük məsuliyyət tələb edən bu işi boynuna götürmək istəmir, Nizaminin əsərini tərcüməyə cəsarət etmədiyini bildirir. Ancaq İsa bəyin və məclisdəki bəylərin davamlı ısrarlarından sonra şair bu ağır, lakin, eyni zamanda həm də şərəfli işi öz üzərinə götürməli olur:

*Dedim şaha qulun haddi degül bu,
Benum şirümde yoqdur reng ne bu.
Ki ol ulu sözine medhal edem,
Veya bir müskilin anun hal edem.
Ki şiri doludur dürlü ibarat,
Latayıfdür seraser istiarat.
Ulularun itabından ağladum,
Şahıma qarşu valih söyle qaldum [2, s.262].*

İsa bəy Fəxriyə Sultan Mahmudu və “Şahnamə” əsərini xatırladır. Firdovsinin “Şahnamə”ni yazmaqla həm özünü, həm də Sultan Mahmudu əbədləşdirdiyini söyləyir:

*Bilürmi kimse sorgil hasse amme,
Eser andan begayr ez Şahname.
Anun Firdevsiyidi dost-dari,
Ki qodibuncilayin yadigarı.
Eger Şahname olmasaydı mevcüd,
Ne Firdevsi anilurdu ne Mahmud.
Bugün oqiyyəcaq sen Şahname,
Bulunur aşikara hasse amme.
Ki Mahmud idi bir sultanu server,
Ana Firdevdiyidi medh-güster [2, s.263].*

Daha sonra İsa bəy şairə Sultan Mahmud kimi özündən sonra yadigar bir əsər qoymaq arzusu-nu bildirir:

*Qılursan tercüme bu dastanı,
Müzeyyen eyleyüp bu büstani.
Oqınisar nice kim ola devran,*

*Bu manidari olmaz hiç viran.
Ölümden sonra bizi edeler yad,
Revanumuzi anup qılalar şad.
Cihan durduqca adumuz qalısar,
Qalursa malumuz yadlar alışar [2, s.262-263].*

Bütün bunlardan sonra Fəxri əsəri tərcümə etməyə razılıq verir:

*Şehüm buyruğına qıldum itaat,
Dilü candan be qadri istitaat.
Gücüm yetdikce oldum tercümani,
Nizaminün ki şad olsun revani.
Eger her bir sözine vermesem dad,
Ki işiden ola işidicek şad.
Hikayət anladu qıldum iyan ben,
Ki qılam şahuma her dem beyan ben [2, s.265].*

Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd “Xosrov və Şirin” tərcüməsinə aşağıdakı giriş beytlərlə başlayır:

*Hüdavende çu bismillah deyüben,
Söze başlarvanın şükrün deyüben.
Sana hamdu sena ögüş qıluram,
Ki fazlun bi nihayətdür bilürem.
Hudaya, padişaha, kirdigara,
Kerim, munima, perverdegara [2, s.255].*

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin Fəxriyə məxsus tərcüməyə aid müasir təsəvvürlər üst-üstə düşür. Belə ki, şair poemanı türk dilinə çevirməklə yanaşı, əsərin yazılma səbəbi, zamanə şahının mədhi və bəzi fəsilərə əlavələr etməklə, orijinaldan yayınmış, Firdovsinin “Şahnamə”sindən gətirdiyi bəzi hissələri əlavə etməklə, Nizaminin poemasından fərqli bir əsər ortaya qoymuşdur. O, Nizaminin əsərində olmayan və ya çox az yer verilən tarixi hadisələri (məsələn, Bəhram Çubin hekayəsi kimi) “Şahnamə”dən faydalanaraq geniş şəkildə qələmə almışdır.

*Çu buyurdi şehum Firdevsi şi'rin,
Qıluban tercüme hoşresm tazmin.
Nizami nazmina memzuc ederven,
Çu gendüzüme borç etdüm öderven [2, s.266].*

Fəxri eşqlə bərabər, tarixi hadisələrə də diqqət yetirmiş və Nizaminin tarixlə bağlı əhvalatlara öləri toxunduğunu qeyd edərək şaha müraciətlə orijinala türkcə bəzi əlavələr də etdiyini bildirmişdir:

*Şeker gibi bu türki dilce düzdük,
Senünçün qişşayi Perviz ü Şirin.
Acem dilince düzen düzdi işqin,
Ne cengin zikr qıldı vu ne sulhin [2, s.266].*

Fəxri tərcüməsinə Nizaminin əsəri kimi məfailun, məfailun, failun ölçüsündə yazmışdır. Şair qafiyələrdən fərqli olaraq, şeirin vəznində müəyyən nöqsanlara yol vermişdir. Bu da türkcənin o dövrdə əruzla tam uzlaşmamasından irəli gəlirdi. Barbara Flemminq vəzn, qafiyə və ifadələrdə olan

xətalının sayının çox olmasının səbəbini bu tək nüsxənin uzun müddət əldə olmaması və az araşdırılması ilə izah edir [1, s.326].

Bəyliklər dövrü türk dilinin yüksək mərtəbəyə qalxdığı bir dövrdür. XI əsrdə Səlcuq imperiyasının fəthləri Anadoluya çox sayda oğuz tayfalarının gəlməsinə səbəb olmuşdur. Səlcuq dövlətinin süqutu ilə türkmən bəyləri müstəqil hərəkət etməyə başlamış, şəhərləri sənət və mədəniyyət mərkəzlərinə çevirmişlər. Fəxri belə bir mühitdə yetişən şairlərdəndir. Özünə Fəxri təxəllüsü götürmüş bu şair haqqında çox az məlumat vardır. Onun haqqında tək bilgimiz 718-ci ildə Ayasoluq qəsəbəsində doğulduğu və İsa bəyin himayəsində olmasıdır. Fəxrinin bədii yaradıcılığı, həyatı və ölüm tarixi barədə əlimizdə heç bir tutarlı məlumat yoxdur.

Şairin tərcümeyi-halı haqqında ancaq onun tərcüməsində təsadüf etdiyimiz qeydlərə istinadən danışmaq mümkündür. Şair tərcümənin 4657-4662-ci beytlərində özündən və oğullarından bəhs edir. Əsərin “Hatmı-kitab” bölməsində aşağıdakı beytlərə baxaq:

*Çün elli keçdi açılmadı gözün,
Bu biş günde ne hasil ide özün.
Sen oğlanlık zamanın çün geçürdün,
Yiğitlik karvanın çün geçürdün.
Tulunun kara iken şöyle kim kır,
Karışdı karaya ak oldun uş(pir).
Kocalık ömrine basdun kadem uş,
Nedim oldı sana şimdi nidem uş.
Zamane urdı sana birkaç kez dağ,
İçünde komadı hasret odı yağ.
Oğullar ölümü kesdi kesdi gücün hem,
Birisi zahmına olmadı merhem [2, s.485].*

Göründüyü kimi, şair əsəri yaşı əllini keçdiyi zaman bitirmişdir. Bu zaman oğlanlarının ölümü onu bərk sarsıtmışdır.

Aşağıdakı beytlər onun İsa bəyin sarayında xüsusi mövqə tutduğunu və şahın ona rəğbətlə yanaşdığını göstərir:

*Çü ammiken idindi ben qulin haşş,
Bes andan vacib oldı ba zid ihlaş.
Ki emrine müti olam hemişe,
Edinem qullugini iş ü pişe [2, s.264].*

Fəxri öz milliyəti ilə bağlı da məlumat verərək İsa bəyin dövründə Ayasoluqda inşa edilən böyük bir məscidi xatırlayır, onun memarının suriyalı, özünün isə bu torpaqlarda doğulmuş bir türk olduğunu açıqlayır:

*Kemine qul bu Fahreddin laqablu,
Bu ellü yoq Mısırlu ya Haleblü.
Adı Yaqub özi ibni Muhammed,
Şehini isteyen dayım muhalled [2, s.485].*

Fəxri Nizami sənətini yüksək qiymətləndirmiş, ona yüksək dəyər vermişdir. O, Nizami şeirinin mənə və poetik incəliklərini bacardığı qədər saxlamış, şairin sənətkarlıqla yazdığı bəzi beytləri olduğu kimi tərcümə etməyə çalışsa da, bəzi beytlərinin üstündən keçmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Fəxri tərcüməsində türk oxucusunu Nizami sənətinin gözəllikləri və əzəməti ilə tanış etməyə cəhd göstərmiş, şairin əsərlərinin məzmununu olduğu kimi verə bilmiş və

“Xosrov və Şirin” poemasının ilk türk mütərcimlərindən biri kimi tanınmışdır. Fəxrinin tərcüməsi həm də Nizami sənətinin türk xalqları içərisində geniş yayılıb tanınmasında böyük əhəmiyyət daşımışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Barbara Flemming. Fahrıs “Husrev u Şirin”. Eine Türkische Dichtung Von 1367. Wiesbaden, 1974.
2. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. Москва, 1985.
3. Araslı Nüşabə Həmid qızı. «Nizami Gəncəvi-870» məqalələr toplusu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
4. Араслы Нушаба Гамид кызы. Низами и турецкая литература. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук (на правах рукописи). Баку 1988.
5. Möhsün Nağısoylu. Nizami Gəncəvi əsərlərinin türkcəyə orta əsr tərcümələri haqqında //AMEA// GREM. “Nizamişünaslıq, Elmi əsərlər № 2. Gəncə, 2012.

THE TRANSLATION OF “KHOSROV AND SHIRIN” BY FAKHRADDIN YAGUB MAHAMMAD IBN FAKHRI

SUMMARY

The Turkish translation of the poem “Khosrov and Shirin” by Nizami in 1367 by Fakhraddin Yagub Muhammad Fakhri was related to the aesthetic demand of that period and was created as a result of the wish of community, who wanted to read the works by Nizami in their native language. Fakhri told about the intention to give a local coloring, about the reference to historical resources, which was related to the theme and Firdovsi’s works, about the problems of that period, his private life, conditions and modernists that were separated from original due to additions and reductions and that returned to their own period only when it was necessary.

This work by Fakhri that has a great value as one of the first Turkish translations, played a significant role in the wide spreading of the poem “Khosrov and Shirin” among Turkish peoples.

ПЕРЕВОД «ХОСРОВ И ШИРИН» ФАХРАДДИНА ЯГУБА МУХАММАДА ИБН ФАХРИ

РЕЗЮМЕ

Тюркский перевод поэмы Низами «Хосров и Ширин» в 1367 году Фахррадином Ягубом Мухаммедом Фахри был связан с эстетическим требованием того периода и был создан в результате желания общества читать произведения Низами на родном языке. Фахри рассказывал о попытке придать переводу местную окраску, о ссылке на исторический источник, связанный с темой и произведением Фирдовси, о проблемах того периода, личной жизни, условиях и современниках, которые отделились от оригинала из-за допущения добавок и сокращений и которые были возвращены в своё время при необходимости.

Это произведение Фахри, имеющее важное значение как один из первых турецких переводов, сыграло важную роль в широком распространении поэмы «Хосров и Ширин» среди тюркских народов.